

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ КОНСТИТУЦИЯСИ ВА ҚОНУН ҲУЖЖАТЛАРИДА ИНСОН ҲУҚУҚЛАРИНИНГ ЖИНОИЙ-ҲУҚУҚИЙ МУҲОФАЗАСИ

Ачилов Алишер Темирович

*Ўзбекистон Республикаси Жамоат ҳаёти ва ҳуқуқшунослик университети Жиноий-ҳуқуқий
фанлар кафедраси доценти, юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD)*

Тел: (97) 754-30-01; E-mail: achilov1976@mail.ru

Равшанов Анвар Одилжон ўғли

*Ўзбекистон Республикаси Миллий Университети Юристуриденция йўналиши
талабаси*

Инсон ҳуқуқлари – ҳозирги замон шароитида ҳар қандай жамиятнинг, давлатнинг демократик ривожланганлик даражасини кўрсатувчи ишончли мезон сифатида майдонга чиқмоқда ва албатта, ҳар бир давлатнинг Конституция ва қонунларида мустаҳкамлаб қўйилган асосий ҳуқуқ ва эркинликлар мажмуидир.

Конституциянинг иккинчи бўлими бевосита инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларига бағишланган бўлиб, ушбу бўлимнинг биринчи бобида инсон ҳуқуқ ва эркинликларига оид умумий қоидалар мустаҳкамлаб қўйилган.

Амалдаги Жиноят кодекси Махсус қисми бўлимлари «шахс - жамият - давлат» манфаатларини ҳимоя қилишга қаратилган Конституциявий принципга мувофиқ ҳолда жойлаштирилган. Ўзбекистон Республикаси Конституциянинг 13-моддасига мувофиқ, «Ўзбекистон Республикасида демократия умуминсоний принципларга асосланади, уларга кўра инсон, унинг ҳаёти, эркинлиги, шаъни, қадр қиммати ва бошқа дахлсиз ҳуқуқлари олий қадрият ҳисобланади⁵⁷». Шундан келиб чиққан ҳолда, шахс манфаатларини, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини жиноий тажовузулардан ҳимоя қилиш Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади. Шу боис қонун чиқарувчининг шахсга қарши жиноятларни Жиноят кодекси Махсус қисмининг биринчи бўлимига жойлаштириши республикамизда жиноят қонунчилигини такомиллаштиришга йўналтирилган ислохотларга, яъни айнан шахснинг ҳаёти, соғлиғи, ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини олий қадрият сифатида ҳимоя қилиш ва шахс манфаатларини муҳофаза қилишнинг концептуал ғояларга асосланганлигининг далилидир.

Ўзбекистон Конституциясида ва амалдаги қонунчиликда ҳуқуқ ва эркинликларни чеклаш ҳоллари ва асослари кўрсатилган бўлиб, бунда инсонийлик, адолат ҳамда эркинликнинг доираси ва ўлчови нуқтаи назаридан баъзи ҳолларда ҳуқуқ ва эркинликлар чекланиши мумкин. Бундай чеклашларнинг асослари инсон ҳуқуқлари бўйича халқаро ҳуқуқий ҳужжатларда ҳам мустаҳкамланган. Конституциямизда мустаҳкамланган сўз, фикрлаш эркинлиги фақат давлат сири ва

⁵⁷ Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси. <https://www.lex.uz/acts/20596>

бошқа сирларга тааллуқли бўлган тақдирдагина қонун билан чекланиши мумкин. Фуқароларнинг ўз ижтимоий фаолликларини амалга оширишлари фақат хавфсизлик нуктаи назаридангина ҳокимият органлари томонидан тўхталиши ёки тақиқланиши мумкинлигини Конституциямиз мустаҳкамлайди.

Хусусан, Конституциямининг 20 – моддасида “Фуқаролар ўз ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмасликлари шарт” – деб белгиланган.

Маълумки шахс муайян жамиятда яшар экан, у ўша жамиятнинг қонун-қоидаларига буйсуниши, жамиятнинг бошқа аъзолари ҳуқуқ ва эркинликларини тан олиши лозим. Шахснинг мутлоқ эркин бўлиши хаёлий орзу холос, эркинлик категорияси нисбий тушунчадир, бир шахснинг эркинлик доираси иккинчи шахснинг эркинлик доираси бошланган жойда тугайди.

Жамиятда белгиланган мазмунли ва адолатли қонун – қоидаларга риоя қилган шахс эркиндир, унга нисбатан на жамиятнинг, на давлатнинг ва на фуқаронинг даъвоси бор. Жамиятдаги мавжуд тартиботларни тан олмайдиган, яшаш қоидаларини бузадиган одам эркин эмас, зеро у қилмишлари учун жавоб бериши керак.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят Кодексида (VII боб) фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши жиноятлар ва уларни содир этганлик учун жинойий жазо чораларини мустаҳкамлаган. Масалан, 142-моддада фуқароларнинг турар жойи дахлсизлигини бузганлик учун, 143- моддада эса хат- ёзишмалар, телефонда сўзлашув, телеграф хабарлари ёки бошқа хабарларнинг сир сақланиши тартибини бузганлик учун, 144-моддада фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузганлик учун, 145- моддада виждон эркинлигини бузганлик ва бошқа ҳаракатлар учун жинойий жавобгарлик ўрнатган⁵⁸.

Берилган имтиёзлар фуқароларни фарқлаш деб тушунилмаслиги учун, улар юқорида таъкидланганидек, ижтимоий адолат принципига мос келиши керак. Ўзбекистон Республикаси Меҳнат Кодексининг 6-моддаси 2-бандида таъкидланганидек “Меҳнат соҳасида меҳнатнинг муайян турига хос бўлган талаблар ёки давлатнинг юқорироқ ижтимоий ҳимояга муҳтож бўлган шахслар (аёллар, вояга етмаганлар ногиронлар ва бошқалар) тўғрисида алоҳида ғамхўрлиги билан боғлиқ фарқлашлар камситиш деб ҳисобланмайди⁵⁹.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида давлат ва фуқаронинг ўзаро муносабати асослари мустаҳкамланган. “Ўзбекистон Республикаси фуқароси ва давлат бир-бирига нисбатан бўлган ҳуқуқлари ва бурчлари билан ўзаро боғлиқдирлар. Фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиздир, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб

⁵⁸ Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси, <https://www.lex.uz/docs/111453>

⁵⁹ Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси. <https://www.lex.uz/acts/142859>

қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас” деб Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 19-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган.

Айни пайтда, фуқароларнинг Конституцияда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиз бўлиб, фақат суд қарори билангина бу ҳуқуқ ва эркинликлар чекланиши ёки улардан фуқаро маҳрум этилиши мумкин.

Айтиш жоизки, давлат ва фуқаронинг ўзаро масъуллиги – бу жаҳон демократик тараққиётининг узоқ давом этган эволюцияси маҳсулидир. Зотан, кишилик жамияти тарихи фақат фуқаронинг мажбуриятлари ҳамда жавобгарлигини тан оладиган давлат тузумларини ўз саҳифаларида муҳраган.

Ҳуқуқий давлатнинг асосий белгиларидан бири - давлат ва фуқаро ўртасидаги муносабатнинг ҳуқуқий шакли мавжудлиги, яъни давлат ва фуқаронинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳамда ўзаро жавобгарликка асосланган муносабатининг мавжудлиги ҳисобланади.

Ҳозирги кунда, давлат ва фуқаро ўртасида ўзаро масъуллик тамойили барча демократик тараққиёт йўлидан кетаётган давлатлар Конституцияларида мустаҳкамланган. Конституция ва қонунлар давлат ва фуқаронинг ўзаро эркинлиги ва масъулияти доирасини белгилаб беради ва кафолатларини таъминлайди. Демократик тузум шароитида қонун нафақат фуқаролар, ҳокимият таъсири остидагилар учун мажбурий бўлмай, балки қонун чиқарувчи, ижро этувчи, суд ҳокимияти ва уларнинг мансабдор шахслари учун ҳам мажбурийдир. Ўтмишда мавжуд бўлган тузумларда (деспотия, тирания) фақат фуқароларда асосан мажбурият бўлган бўлса, энди эса, ҳам давлатда, ҳам фуқароларда ўзаро мажбурият ҳамда ўзаро ҳуқуқлар мавжуддир ва улар орқали бу икки субъект ўзаро боғлиқдир.

Фуқаро демократик давлатда фақат мажбуриятлар зиммасига юклатилган субъект бўлмай, балки давлатнинг фуқаролар олдидаги мажбуриятларига мос келадиган ҳуқуқларга ҳам эга. Масалан, бепул умумий таянч таълимини олиш ҳуқуқи давлатнинг аҳолига бепул умумий таълимини олишни таъминлаш мажбурияти билан боғлиқдир. Конституция ўзида инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини мустаҳкамлаш орқали, айни пайтда, давлат томонидан ушбу ҳуқуқларни таъминлаш мажбуриятини ҳам конституциявий мустаҳкамлайди.

Давлат ва фуқароларнинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлари, ўзаро масъуллиги Конституция асосида қабул қилинадиган бошқа норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда ўзининг батафсил, аниқлашган ифодасини топади. Масалан, фуқароларнинг таълим олиш ҳуқуқи ва давлатнинг бу ҳуқуқни таъминлаш борасидаги мажбуриятлари қатор қонун ҳужжатларида, жумладан, Ўзбекистон Республикаси Таълим тўғрисидаги қонунида, Кадрлар тайёрлаш бўйича Миллий дастурда ва бошқа қатор ҳужжатларда ўзининг батафсил ифодасини топган¹.

¹ Қаранг: “Таълим тўғрисида” Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 29 август қонуни. // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 1997 йил, 9-сон, 225-модда; “Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 29 август қонуни // Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси 1997 йил, 11-12 сон, 295-модда.

Хусусан, ушбу соҳада олиб борилаётган ишларнинг самарадорлигининг ошириш мақсадида Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 7 феврал куни “Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқлари соҳасидаги миллий таълим дастурини тасдиқлаш тўғрисидаги ПҚ-46 сонли қарори тасдиқланди⁶⁰. Зеро, инсон ҳуқуқлари соҳасидаги таълим ҳар бир фуқаронинг инсон ҳуқуқларига нисбатан хурматини рағбатлантириш ва унга ҳар томонлама риоя этилишини таъминлашда муҳим аҳамият касб этиб, зўравонлик ва низолатнинг олдини олишда ҳам муҳимдир.

Конституция асосида чиқарилган бундай қонун ҳужжатларида нафақат давлат ва фуқароларнинг ўзаро ҳуқуқ ва мажбуриятлари белгиланибгина қолмасдан, балки уларни амалга оширишнинг усул ва йўллари, воситалари ҳам мустаҳкамланади. Бунда, давлатнинг аниқ ваколатли органлари ҳамда мансабдор шахсларининг муайян соҳада (масалан, таълим, соғлиқни сақлаш, ижтимоий ҳимоя ва хоказо) фуқароларнинг ҳуқуқ ёки эркинликларини, ҳамда мажбуриятларини амалга оширишдаги фаолияти йўналишлари, ташкилий шакллари мустаҳкамланади.

Ваҳоланки, Конституция ва қонунларда нафақат фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари мустаҳкамланиб қолмай, балки бу ҳуқуқ ва эркинликларни муҳофаза этиш механизми ҳам мустаҳкамланади. Бузилган ҳуқуқни тиклаш мақсадида фуқаролар судга мурожаат қилиш ҳуқуқига эга. Конституциямизнинг 44-моддасида “Ҳар бир шахсга ўз ҳуқуқ ва эркинликларини суд орқали ҳимоя қилиш, давлат органлари, мансабдор шахслар, жамоат бирлашмаларининг ғайри-қонуний хатти-харакатлари устидан судга шикоят қилиш ҳуқуқи кафолатланади”, деб мустаҳкамлаб қўйилган.

Маълумки, фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларини чеклайдиган мажбурлов чоралари устидан суд назоратининг ишончли механизми мавжудлиги – инсон ҳуқуқларини таъминлашда жуда катта аҳамиятга эга. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 19- моддасида фуқароларнинг Конституция ва қонунларда мустаҳкамлаб қўйилган ҳуқуқ ва эркинликлари дахлсиз бўлиб, улардан суд қарорисиз маҳрум этишга ёки уларни чеклаб қўйишга ҳеч ким ҳақли эмас, деб ёзиб қўйилган.

Бу борада “Хабеас корпус” институтининг жорий этилиши, яъни 2008 йилдан эҳтиёт чораси сифатида камоққа олишга санкция бериш ҳуқуқи прокурордан судга ўтказилиши принципиал қадам бўлди. Ушбу қарорнинг ўз вақтида ва пухта ўйлаб қабул қилингани бугунги кунда кўпгина амалий мисолларда ўз исботини топмоқда. Мазкур институтнинг амалиётга татбиқ этилиши инсоннинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликлари, унинг дахлсизлигини ҳимоя қилишда муҳим омил сифатида намоён бўлмоқда. Мажбурий чораларни қўллашга санкция беришнинг судларга ўтказилиши шахс дахлсизлиги ҳуқуқини таъминлашни кучайтиришга, суд ҳокимиятининг нуфузини кўтаришга хизмат қилади.

⁶⁰ Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2023 йил 7 февралдаги ПҚ-46 сонли қарори, <https://www.lex.uz/docs/6378537>

Шундай қилиб, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини мустаҳкамлаш билан бир қаторда, давлатнинг шу ҳуқуқ ва эркинликларни таъминлаш юзасидан масъулиятини ҳам мустаҳкамлайди. Айни пайтда, фуқаролар давлат ҳудудида амал қиладиган Конституция ва қонунларга, белгиланган бошқарув тартибига риоя этишлари шарт.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси.
<https://www.lex.uz/acts/20596>
2. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси,
<https://www.lex.uz/docs/111453>
3. Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодекси.
<https://www.lex.uz/acts/142859>
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 07.02.2023 йилдаги “Ўзбекистон Республикасида инсон ҳуқуқлари соҳасидаги миллий таълим дастурини тасдиқлаш тўғрисидаги ПҚ-46 сонли қарори, <https://www.lex.uz/docs/6378537>